

BALTALIMANI TİCARET ANTLAŞMASI'NDA MUSTAFA REŞİD PAŞA'NIN ROLÜ*

*Necmettin DURMUŞ***

Öz: 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, adından da anlaşılacağı üzere özünde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ticareti düzenlemeye ilişkin olmasına karşın, Osmanlı bürokratlarının ve Sultan II. Mahmud'un bu antlaşmayı imzalamadaki esas kaygısının politik olduğu öne sürülür. Bu anlayışa göre Osmanlı Devleti, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanında İngiltere'den politik yardım sağlamak karşılığında İngiltere'ye iktisadi ödünler vermek zorunda kalmıştır. Fakat burada asıl sorun, Osmanlı bürokrasisinin ideolojisi olmayan ve yeknesak bir bütün şeklinde hareket eden politik bireyler olarak tanımlanmasıdır. Bu makale, söz konusu antlaşmanın Sultan II. Mahmud'a kabul ettirilmesinde ve imzalanmasında en önemli paya sahip olan Mustafa Reşid Paşa'nın oldukça ihmal edilmiş rolünü incelemektedir. Zira Mustafa Reşid Paşa, tıpkı İngilizler gibi, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı politik krizden faydalanarak, iktisadi zihniyeti ve ideolojisi doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin serbest ticaret önüne koyduğu engelleri kaldırmak amacıyla bu antlaşmanın kabul ettirilmesi konusunda İngilizlerle ortak bir politika yürütmüştür.

Anahtar kelimeler: Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Mustafa Reşid Paşa, yed-i vâhid, serbest ticaret, ideoloji.

The Role of Mustafa Reşid Paşa in the Treaty of Baltalimanı

Abstract: Although the Treaty of Baltalimanı, signed between Britain and the Ottoman Empire on 16 August 1838, was essentially about regulating trade between the Ottoman Empire and Britain, it is argued that the main concern of Ottoman bureaucrats and Sultan Mahmud II in signing this treaty was political. According to this perspective, the Ottoman Empire had to grant economic concessions to England in exchange for political assistance in suppressing the revolt of Mehmed Ali Pasha, the governor of Egypt. However, the real issue here is the definition of the Ottoman bureaucracy as political individuals lacking ideology and acting in uniformity. This article analyzes the often neglected role of Mustafa Reşid Pasha, who played a crucial role in convincing Sultan to accept and sign this agreement. Our claim is that Mustafa Reşid Pasha, just like the British,

* Atıf Bilgisi / Citation: Durmuş, N. (2024). Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nda Mustafa Reşid Paşa'nın Rolü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 63-82.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Date of Acceptance: 07.09.2023-11.01.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr., E-posta: necmettindurmus@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5791-4127.

took advantage of the political crisis of the Ottoman Empire and, in line with his economic mentality and ideology, pursued a common policy with the British in order to remove the obstacles the Ottoman Empire placed to free trade.

Keywords: The Treaty of Baltalimanı, Mustafa Reşid Pasha, state monopoly, free trade, ideology.

Giriş

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, pek çok tarihçi tarafından, haklı bir şekilde, fazlasıyla kıymet verilen iktisadi ve diplomatik bir olaydır. Birçok araştırma gelecekteki etkilerinden bahisle bu antlaşmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı sanayisine kapılarını ardına kadar açmasını (Berkes, 2014, s. 207) yahut yerli sanayinin çöküşünde önemli dönüm noktası görürken (Önsoy, 1988, s. 5) bazıları çok daha ileri giderek antlaşmayı Osmanlı ekonomisi açısından ölüm fermanı şeklinde yorumlamıştır (Yerasimos, 2007, ss. 34-35). Benzer şekilde, Osmanlı Devleti'ni böyle bir antlaşma imzalamaya mecbur eden asıl hususun Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'yla devam eden politik gerilim ve 1830'ların ilk yarısında Osmanlı Devleti ile Mısır orduları arasında yaşanan savaşın tekrar etme olasılığına karşı politik ve askeri desteğe duyulan ihtiyaç olduğu ileri sürülmüştür (Tengirşenk, 1940, ss. 304-305; Önsoy, 1988, ss. 13-16; Akşin, 2012, s. 142; Geyikdağı, 2008, s. 53). 1838 Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu politik desteğe karşı verdiği iktisadi bir ödün şeklinde değerlendirilmesi, ilk olarak dönemin vakanüvisi Ahmed Lûtfi Efendi (1999, C. V, s. 924) ve Yeni Osmanlılar gibi çağdaş Osmanlılar tarafından öne sürülmüş ve etkisi günümüze kadar ulaşmıştır. Kuşkusuz bu yorum bir ölçüde doğrudur. Nitekim İngiltere adına ticaret antlaşması görüşmelerini sürdüren Henry L. Bulwer de Sultan II. Mahmud'un antlaşmanın imzalanmasına rıza göstermesindeki en önemli gerekçesinin Mehmed Ali Paşa'ya karşı sürdürülen politika olduğunu belirtmekteydi. Bulwer'e göre, antlaşmayla birlikte Osmanlı Devleti'nin uyguladığı tekellerin kaldırılmasının, bu yolla önemli bir mali kaynak sağlayan Mehmed Ali Paşa'yı Avrupalı güçlerle karşı karşıya getireceği Sultan tarafından fark edilmiştir (Bulwer, 1871, s. 230).

Öte yandan, ticaret antlaşmasına ve yed-i vâhid usulünün kaldırılmasına karşı Osmanlı bürokrasisi tarafından da direnç gösterildiği bilinmektedir. Örneğin Gümrük Emini Tahir Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa ve Halil Paşa gibi isimler antlaşmanın imzalanmasını engellemeye yönelik büyük gayretler sarf etmiştir¹ (FO 78/332, No 190, Ponsonby'den Palmerston'a, 19 Ağustos 1838; FO 78/355, No 62, Ponsonby'den Palmerston'a, 11 Mart 1839). Dolayısıyla, adı geçen Osmanlı bürokratlarının da muhalefet ettiği antlaşma ancak Osmanlı

¹ Namık Paşa ise yed-i vâhidin ilgasına karşı olmasa da bunun bir ticaret antlaşmasıyla kaldırılmasını doğru bulmadığını belirtmekteydi (Kütükoğlu, 2013, s. 115).

Devleti'nin içerisinde bulunduğu politik kriz “sayesinde” imzalatılabilmiştir. Bununla birlikte, burada asıl sorun Osmanlı Devleti'ne ve bürokrasisine, yalnızca politik kaygılarla hareket eden, ideolojik olarak ayrışmamış, homojen bir yapı şeklinde yaklaşılmasını kolaylaştıran bir bakış açısının ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla 1838'de imzalanan antlaşma, özü itibariyle bir ticaret antlaşması olmasına karşın, Babıali açısından politik kaygıların ön planda tutulduğu bir antlaşma olarak tanımlanmaktadır.

Osmanlı bürokrasisini ideolojiden arı salt politik aktörler olarak gören yaklaşım, bu antlaşmayla sınırlı olmanın çok ötesindedir. Tanzimat Dönemi olarak tanımlanan 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan 1876 yılındaki Kanun-i Esasiye kadar geçen uzun süreç boyunca sürdürülen politikaların uygulayıcıları genellikle yeknesak bir şekilde incelenmektedir. Buna göre hayata geçirilen reformlar, iktisadi politikalar yahut zihniyetler “Tanzimat Dönemi” başlığı altında, uygulayıcılarının kimliklerinden arındırılarak aynılaştırılmakta ve dönem boyunca yaşanan dönüşümler, tek bir bürokratik zihniyetten kaynaklı deneme yanılma süreci olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle, Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisine neredeyse tamamen ideoloji üstü tek bir bütün olarak yaklaşılmasıyla Tanzimat döneminde gerçekleşen herhangi bir politik dönüşümün izi bürokrasi içerisindeki ideolojik konumlanışlarla ilişkilendirilmemektedir. Örneğin Rifat Önsoy, Tanzimat bürokrasisinin bütün olarak iktisadi fikirlerden haberdar olmadıkları ve yürüttükleri bütün politikaların temelinde fiskalist mantığın ağır bastığını öne sürmektedir:

Tanzimat devlet adamları Smith'e göre, milletlerin servetindeki artışları tayin eden faktörlere ait klasik görüşler hakkında fikir sahibi olmadıkları gibi, sonradan çıkan himayecilik tartışmalarından da tamamen habersiz bulunuyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Tanzimat devlet adamları modern devlette iktisadi konuların önemini takdir etmelerine imkan olmadığı için bir milletin iktisadi gelişmesini tayin eden faktörlerin üzerinde hiçbir zaman durmamışlardır. Onların iktisadi ufukları tabii ve kaçınılmaz olarak mali-fiskalist gayelere inhisar ediyor, diğer bir deyişle onlar için esas problem modern bir devletin kurulması için, içinde buldukları ekonomiden azami vergi tahsilatı elde etmek, yani mali kaynak bulma meselesi üzerinde toplanıyordu. (...) Zira yeni inkişaf eden iktisat ilmi kavramlarından haberdar değillerdi (1988, ss. 32, 33).

Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nda da Osmanlı bürokrasisinin bir bütün olarak aynı fiskal ve politik zihniyetle yaklaştığı var sayılmıştır. Söz konusu antlaşmanın imzalanmasında Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük paya sahip olduğu antlaşmanın diğer tarafında yer alan İngiltere'nin diplomatları ve çağdaş diğer kaynaklar tarafından vurgulanmıştır. İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby “Bu antlaşmanın başarıyla sonuçlandırılması, Sultanı hariç tutarsak, herhangi başka bir kişiden daha fazla Mustafa Reşid Paşa sayesinde” derken (FO 78/332, No 190, Ponsonby'den Palmerston'a, 19 Ağustos 1838), *The Times*

gazetesi de “Bu önemli reformlar, açıkça M. Reşid Paşa’nın iktidara gelişiyle ilgili” demektedir (Dönmez, 2014, s. 229). Diğer taraftan, Mustafa Reşid Paşa’nın 1838 ticaret antlaşmasında oynadığı önemli rolü kabul eden Osmanlılar dahi, bu antlaşmayla onun politik olarak elde ettiği faydayı ön plana çıkarmaktadır² (Mehmed Salahaddin, 2021, s. 46). Kısacası, mevcut açıklamalara bakılırsa, özü itibariyle iktisadi olan bir antlaşmayla ilgili, politik aktörler olarak görülen Osmanlı bürokrasisinin iktisadi bir yaklaşımı yahut kaygısı bulunmamaktaydı. Oysaki İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby tarafından kaleme alınan raporlar, büyükelçi ile Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa arasında ticaret antlaşmasına dair yapılan - ancak yeterince vurgulanmayan - görüşmelerin, Mustafa Reşid Paşa’nın ticaret antlaşmasına “iktisadi” açıdan yaklaştığını gösterir. Bununla birlikte, Reşid Paşa’nın antlaşmaya yaklaşımını ve üstlendiği rolü incelemeyen önce antlaşma müzakerelerinin hangi politik ve iktisadi bağlamın ürünü olduğunu hatırlamak bu bağlamda faydalı olacaktır.

1. Politik Bağlam

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın isyanı ve Osmanlı ordularını mağlup ederek önce Suriye’yi ele geçirmesi ardından ise Konya’ya kadar ilerleyerek 1832 yılında Osmanlı ordusunu kesin bir yenilgiye uğratması karşısında Sultan II. Mahmud, başkent İstanbul’u kendi valisinin ordusundan korumak üzere, önce Fransa ve İngiltere’den yardım istemiş, iki devletin de kıta Avrupası’ndaki sorunlara dikkatlerini çevirmiş olmaları nedeniyle yardım çağrularına karşılık vermemeleri neticesinde, yardım isteğini Rusya’ya yöneltmiş ve karşılık bulmuştur. İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston, Rus ordularının İstanbul’u savunmak üzere boğazın Anadolu yakasında konuşlandıklarını ve ardından Hünkâr İskelesi Antlaşması’nın³ imzalandığını öğrendiği zaman Osmanlı Devleti’nin yardım talebine karşılık vermediğine ve Osmanlı Devleti’ni Rusya’nın nüfuzuna teslim ettiğine pişman olmuş görünmektedir (Rodkey, 1929, ss. 572-573; Davison, 1992, ss. 16-17, 24; Soy, 2007, s. 148). Nitekim Rusya’nın önce 1829 Edirne Antlaşması, ardından Mehmed Ali Paşa’ya karşı Osmanlı Devleti ile imzaladığı Hünkâr İskelesi Antlaşması ve Avusturya ile yaptığı Münchengrätz Antlaşması’nın yanı sıra, 1830’lar boyunca Kafkaslar, İran ve Afganistan’da iktisadi ve politik nüfuzunu genişletme çabası İngiltere’yi oldukça

² Namık Kemal bu konuda şöyle demektedir: “Reşid Paşa Avrupalılara Memâlik-i Osmaniyyede ticaret-i dahiliyye ruhsatını Avrupanın buralara menâfi’ini bir kat daha rabt etmek için vermişti.” Aktaran: (Kaynar, 2010, s. 128).

³ Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 8 Temmuz 1833’te imzalanan ve savunma niteliği taşıyan bu antlaşmanın en önemli özelliği, Osmanlı Devleti’nin askeri yardım istemesi durumunda belirlenen sayıda kara ve deniz birliğinin Rusya tarafından gönderileceği, Osmanlı Devleti’nin ise Rusya’nın savaşta olması halinde Çanakkale Boğazı’nı bütün savaş gemilerine kapatacağını taahhüt etmesidir. Bk. (Beydilli, 1998; Davison, 1992, s. 26).

kaygılandırmaya başlamıştı (Puryear, 1969, ss. 58-70; Davison, 1992, s. 18; Sarıalioğlu, 2019, s. 2366). Bu nedenle, İran ve Afganistan'ın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası ve güçlenerek Rusya'ya karşı bir tampon oluşturması, İngiltere'nin Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra benimsediği dış politikanın temellerinden birisi haline gelmiştir (Bailey, 1942, s. 43; Puryear, 1969, ss. 11-12). Rusya'nın Akdeniz'e ve Hindistan'a doğru nüfuz alanını genişletmesinin önündeki en önemli güçlerden bir tanesi Osmanlı Devleti'ydi. Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmış imparatorluğun dağılmasının, pek çok Avrupa devleti gibi İngiltere'yi de korkutan, sonucu öngörülemez bir politik kaosu ortaya çıkarması pek muhtemeldi. Avusturya ile Rusya arasında 1833 yılının Eylül ayında imzalanan Münchengratz Antlaşması'nın ilk amacını oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının bir şekilde devam ettirilmesi meselesi (Altundağ, 1943), Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleri açısından hiç olmadığı kadar önemli bir politik coğrafya haline geldiğini göstermekteydi.

Mısır ordusuna karşı İstanbul'un güvenliğinin Rusya tarafından güvence altına alındığı bir savunma antlaşması olan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın hayata geçmemesinin, yani Rusya'nın bu vesileyle daha fazla nüfuzunu artırmamasının ön koşulu, Fransa'nın arabuluculuğuyla Kütahya'da 1833 yılında yapılan antlaşma ile sıcak savaşın durdurulduğu Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki gerginliğin tekrar savaşa dönüşmemesiydi. Bu nedenle, İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston'un 1839 yılına kadar yürüttüğü politikanın en önemli amaçlarından bir tanesi, Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki gerginliğin sıcak çatışmaya dönüşmesinin önüne geçip Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı bahane ederek askeri müdahalede bulunmasını engellemektir. Zira, olası bir savaşta Osmanlı ordularının yenilgisini bahane eden Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirmesinden ve böyle bir durumda Rusların İstanbul ve Boğazları asla terk etmeyeceğinden kaygı duyulmaktaydı (Bailey, 1942, ss. 53, 135; Rodkey, 1929, ss. 575-577).

1838 yılında Mehmed Ali Paşa'nın Avrupalı konsoloslara bağımsızlık fikrini açtığına dair bilgilerin İstanbul'a ulaşması, Sultan'ı ve Babıali'yi öfkeli kıldığı kadar telaşlandırmamış olsa gerek. Zira, Avrupa devletlerinin bu tarz bir politik harekete karşı çıktıkları bilinmekteydi (BOA., HAT., 830/37515; BOA., HAT., 828/37493). Bununla birlikte, pek çok kaynak tarafından belirtilen Sultan'ın Mehmed Ali Paşa'ya karşı duyduğu kişisel nefreti, Mısır sorununa karşı askerî çözüme başvurma ve belki de valiye "haddini bildirme" konusundaki arzularını körüklemiş gibidir. Nitekim, 1838 yılı boyunca Osmanlı Devleti'nin askeri hazırlıkları hızlanmıştır. Askerî hazırlıklarla birlikte, İngiltere'nin, Mısır ordusuna karşı girişilecek savaşta Osmanlı Devleti'ni desteklemesini sağlamaya yönelik diplomatik çabalar da hızlanmıştır (Puryear, 1969, ss. 100-103). Öte yandan, Fransa ve İngiltere'nin Sultan'ı ve Mehmed Ali Paşa'yı savaşa yol

açmamaları konusunda ikna çabaları da devam etmekteydi. Savaşın başlaması ise, Rusya'nın harekete geçme tehlikesini taşımaktaydı. Nitekim Baltalimanı Ticaret Antlaşması imzalanmadan kısa bir süre önce Çar Nikola, Mehmed Ali Paşa'nın Sultan'a karşı saldırgan bir vaziyet alması hâlinde Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getireceğini bildirmekteydi (Puryear, 1969, ss. 87-88). Bu amaçla 1838'in ikinci yarısında, Lord Palmerston yeni bir politikaya başvurarak, Avrupa devletlerini bir araya getirip Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık fikrine karşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden yana tavırlarının ilân edileceği bir konferans toplama çabasına girişmiştir. Böyle bir konferans aynı zamanda Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın gerekçesini de ortadan kaldırılabirdi. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti'ne savaşa başvurmadan destek olmanın en iyi yolu bu olacaktır (Puryear, 1969, ss. 98-100).

2. İktisadi Durum

Politik açıdan Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ve Asya'da nüfuzunu genişletmesi ile birlikte Akdeniz'e ve Hindistan'a yaklaşıma başlaması, İngilizler açısından Osmanlı Devleti'ni destekleme yönündeki politikanın tek gerekçesi değildi. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ekonomisi açısından da en önemli ticari ortaklardan veya paydaşlardan biri olma potansiyeline sahipti. Napolyon Savaşları'nın ardından, hâlihazırda İngiltere'de başlayan ve her geçen yıl daha da hızlanarak ilerleyen Sanayi Devrimi'nin yol açtığı üretim artışına karşılık Avrupa devletlerinin korumacı gümrük politikalarına yöneldiği bu dönemde,⁴ İngiltere'nin pazar ve ham madde ihtiyacı büyümekteydi. Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'ye ham madde sağlama ve İngiliz sanayi ürünlerini tüketme açısından daha çok önemli hâle gelme potansiyelini fazlasıyla haizdi. Nitekim David Urquhart'ın 1833 yılında yayımlanan ve döneminde oldukça etkili olan *Turkey and Its Resources* isimli eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu potansiyelini ortaya koyduğu gibi, bu imparatorluğun Rusya'nın nüfuzuna terk edilmemesi gerektiği konusunda uyardı.⁵ Urquhart'a göre Osmanlı Devleti'nin durumu ümitsiz değildi, desteklendiği taktirde güçlenebilirdi. Bu, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini kadersel biçimde yıkılmakta gören Avrupa'daki görüşlere (Bailey, 1942, s. 130; Rodkey, 1929, s. 570) karşı geliştirilen bir

⁴ Fransa'nın 1825'te başlattığı korumacı politikaları, Avusturya ve Rusya gibi devletler takip etmiştir. Bk. (Bailey, 1942, ss. 72-73).

⁵ Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa'ya karşı desteklenmesi gerektiğine dair bu dönemdeki ilk uyarılardan bir tanesi de Yunanistan meselesi nedeniyle özel bir görevle Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Stratford Canning'den gelmiştir. Canning, 1832 yılında, Osmanlı Devleti'nin neden desteklenmesi gerektiğine dair uzun bir memorandum kaleme almıştır (Rodkey, 1929, s. 571). Memorandumun tamamı için bk. (Bailey, 1942, ss. 237-246).

argümandı. Fakat burada önemli bir sorun kendini göstermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz ürünleri için iyi bir pazar ve İngiliz sanayiinin ve toplumunun ihtiyaç duyduğu hammadde ve gıda maddelerini arz edecek önemli bir ticari partner olması için her şeyden önce Osmanlı iktisadi yapısının geliştirilmesi gerekmekteydi. Her ne kadar 1825 yılından 1833'e kadar İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracat 1.079.671 sterlinden 2.450.204 sterline kadar yükselmişse de Osmanlı İmparatorluğu'ndan yapılan ithalat aynı şekilde yükselmemiştir. Aynı yıllar için Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye yaptığı ihracat 1825'te 1.207.172 sterlinken 1833'te yalnızca 643.958 sterlin olarak gerçekleşmiştir (Bailey, 1942, s. 74). Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin artışı, İngilizlere hammadde arzını sağlayacağı gibi, Osmanlı üreticilerinin zenginleşmesi İngiliz mallarına olan taleplerini daha fazla artırabilecekti. Dolayısıyla 1833 yılının ardından İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yürüttüğü dış politikanın özü, Osmanlı Devleti'nin kurumsal ve mali açıdan güçlendirilmesi⁶ ve Osmanlı ekonomisinin canlandırılması şeklinde, birbiriyle doğrudan ilişkili iki amaç üzerinden şekillenmiştir.

Bahsi geçen dönemde, ticaret açıklarını iktisadi araçlarla kapatma politikası henüz Osmanlı Devleti tarafından benimsenmemiş görünmektedir. Giderek büyüyen mevcut ticaret açığını kapatmanın ve devletin ihtiyaç duyduğu mali kaynakları artırmanın yolları paradaki değerli madenlerin azaltılması, ek vergi konulması, çeşitli mallarda ihraç yasakları ve yed-i vâhid gibi usullere başvurulması olmuştur. Bunlar ise iktisadi olmaktan ziyade mali önlemlerdi. Bununla birlikte, uygulanan mali politikaların toplumsal ve ekonomik etkileri oldukça ağırdı. Ekonomiye, söz konusu mali ve politik yaklaşım, Osmanlı iktisadi politikasının özünü oluşturmaktaydı. Bu nedenle, ticaret ve üretim, her şeyden önce mali kaynak yaratmak ve politik yapıyı sürdürmek odaklı görülmüştür. Mehmet Genç'in (Genç, 2009) provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik olarak tanımladığı ilkeler Osmanlı Devleti'nin ekonomiye bakışını son derece başarılı bir şekilde anlatmaktaydı.

En son 1820 yılında belirlenen İngiltere-Osmanlı gümrük tarifelerinin süresinin 1834 yılında sona ermesi nedeniyle, Osmanlı Devleti, yeni bir tarifenin yapılması konusunda vakit kaybetmeksizin girişimleri başlatmıştır. 1820 yılındaki emtia fiyatları üzerinden belirlenen gümrük tarifesi, on dört yıllık süreçte ürün fiyatlarının yükselmesiyle Osmanlı Devleti'nin gümrük gelirlerini azaltmıştı. Dolayısıyla bir an önce yeni bir tarifenin yapılması konusunda Osmanlı Devleti ısrarcı davranmaktaydı (Gürsel, 1985, s. 689; Puryear, 1969, ss. 41-42, 118). Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin, ticaretin serbestçe yapılmasını engelleyen yed-i vâhid usulü ve çeşitli ürünlere ihraç yasağı koyması gibi uygulamaları

⁶ Bu dönemde İngiltere'nin yürüttüğü politika için bk. (Rodkey, 1929; Dönmez, 2014).

nedeniyle, İngiltere gümrük tarifesini yenilemek yerine serbest ticareti engelleyen bu tarz önlemlerin de kaldırılacağı yeni bir ticaret antlaşması yapmaktan yanaydı. İngiltere'yi en çok rahatsız eden konuların başında 1829 yılından itibaren uygulanmakta olan yed-i vâhid usulü gelmekteydi. Daha önce belirtildiği üzere, yed-i vâhid ekonomiyi ilgilendirse de özünde mali bir uygulamaydı. Bir başka deyişle, her şeyden önce devletin ihtiyaç duyduğu mali kaynağı sağlamanın kolay bir yoluydu ve bu sayede, Ahmed Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, yıllık yetmiş beş bin keselik bir gelir elde edilebilmekteydi⁷ (Ahmed Cevdet Paşa, 1991, s. 7). Yeniçeri ocağının ilgasının ardından kurulan yeni ordunun giderlerini karşılamak ve ordu için üretim yapan fabrikaların ham madde ihtiyacını ucuz bir şekilde temin etmek hususunda önemli bir kaynak olan yed-i vâhid (Kütükoğlu, 2013, s. 87; Engelhardt, 2017, s. 446; Genç, 2013, s. 383), diğer yandan, en büyük zararı Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin temel dayanağı olan tarımsal üretime vermekteydi⁸.

Yed-i vâhid usulünce, bazı malların⁹ alım ve satımı yalnızca devlet tarafından tezkire verilen kişiler aracılığıyla yapılırdı (Çadırcı, 1991, s. 117). Yetkilendirilen kişiler malları teoride rayiç, yani piyasa fiyatından satın almaktalardı. Fakat bunun uygulamada karşılığının olmadığını, yed-i vâhilde dahil edilen ürünlerde kısa sürede kaçakçılığın artışı ve üretimin düşüşünden görebilmek mümkündür. Tezkireli tüccarlar tarafından üreticilerden piyasa fiyatının oldukça altına satın alınan ürünler, yüzde yüze varan kârlarla satılmaktaydı. Örneğin, 1829 yılında yed-i vâhilde dahil edilen afyonun çekisi, ilk yılında üreticiden kırk beş kuruşa

⁷ Yed-i vâhid gibi mali uygulamalar ekonomiye zarar verse de mali kaynak yaratmak konusunda işe yaramaktaydı. Örneğin David Ross 1836 tarihli *Opinions of the European Press on the Eastern Question* isimli kitabında, Yunanistan, Arnavutluk, Eflak, Boğdan, Mısır, Suriye, Kandiye, Bağdat, Erzurum ve Kars gibi bölgelerden gelen katkıların kesilmesine rağmen, yeni sistemi karşılayabilecek mali kaynağı Osmanlı Devleti'nin sağlayabildiğini belirtmekteydi (Bailey, 1942, s. 173).

⁸ Osmanlı ordusunun modernizasyonu kapsamında davet edilen Prusyalı subaylardan Helmuth von Moltke, II. Mahmud'un saltanatının sonlarına yaklaşıırken, devletin belirlediği fiyatlarla ziraatçının ürünlerini almasının, yani mubayaa usulünün, Osmanlı ekonomisine verdiği zararı gözlemlerine dayanarak 7 Nisan 1836 tarihli bir mektubunda dile getirmekteydi: "...Memleketin içinde kimse büyük mikyasta hububat ziraatıyla uğraşmak istemiyor, çünkü hükümet mubayaalarını kendi kendine tayin ettiği fiyatlarla yapmaktadır. Hükümetin cebri satın alışları bu memleket için yangın ve vebanın ikisinin birden olduğundan daha büyük bir beladır. Bu sadece refahı yok etmekle kalmıyor, aynı zamanda refahın kaynaklarını da kurutuyor. Böylelikle hükümet, 800.000 nüfuslu bir şehrin kapılarından bir saatlik yerde uçsuz bucaksız verimli topraklar ekilmeden dururken, buğdayı Odessa'dan satın almak zorunda kalıyor." (Moltke, 1960, s. 40).

⁹ Meşe palamudu, zeytinyağı, mum, yapağı, tiftik, Ankara ipliği, kök boya, mazı, incir, üzüm, balmumu, gön, sahtiyan, ham deri, tavşan derisi, afyon yed-i vâhid kapsamına alınan ürünlerdi (Çadırcı, 1991, ss. 117-118; Genç, 2013, s. 380).

satın alınırken, kalitesine göre 82,5 ilâ 90 kuruşa satılmıştır (Kütükoğlu, 2013, 85; Genç, 2013, ss. 381-382). Afyonun yed-i vâhide dahil edilmesinin üzerinden henüz birkaç yıl geçmemişken, söz konusu ticaretin yaklaşık üçte biri tezkiresiz tüccarlarca, yani kaçak olarak yürütülmekteydi (Poroy, 1981, s. 199). İlerleyen yıllarda devlet, afyon alım fiyatlarını yükseltme yoluna gitmişse de bu artışın enflasyonun oldukça altında kalması, üretici açısından herhangi bir iyileşme anlamına gelmemiştir¹⁰. 1829'da 45 kuruş olan afyon çekisinin alım fiyatı 55 kuruşa kadar yükseltilmesine rağmen, satış fiyatları 122,5 kuruşa ulaşmıştır (Genç, 2013, s. 382). Dolayısıyla, yetki verilen tüccarların yüzde yüze varan kârla sattıkları ürünlerden elde edilen gelir devlet ile tezkireli tüccarlar arasında paylaşılırken, ürettiğinin karşılığını alamayan üreticiler üretim faaliyetlerini terk etmek yahut kaçakçılığa yönelmek gibi yollara başvurmak zorunda kalmışlardır. Örneğin meşe palamadunun yed-i vâhide dahil edilmesine üreticilerin tepkisi devletin belirlediği fiyatlardan ürünlerini satmak yerine meşe korularının yakılması şeklinde olmuştur (Kütükoğlu, 2013, s. 215). Zeytinyağı üreticilerinin yoğun tepkileri ise devletin geri adım atmasını sağlamış ve devlet zeytinyağını 1834 yılında yed-i vâhid kapsamından çıkarmak zorunda kalmıştır (Genç, 2013, s. 215).

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemeye yönelik 1833 yılından itibaren İngiltere'nin yürüttüğü, Osmanlı Devleti'nin yaptığı askeri, idari ve mali reformları destekleme politikasına, aynı zamanda kendi iktisadi çıkarlarıyla da örtüşen, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimin artırılmasına yönelik, yed-i vâhidin de ilgası dahil olmak üzere, çeşitli öneriler eşlik etmiştir. Elçi Ponsonby'nin de açıkça belirttiği üzere, İngiltere tüccar bir ülkeydi ve zengin müşterilere ihtiyaç duymaktaydı (FO 78/331, No 119, (Gizli), Ponsonby'den Palmerston'a, 10 Mayıs 1838). Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimi ve ürünlerin serbestçe ticaretini engelleyen yed-i vâhid gibi düzenlemeler hem İngiltere'nin talep ettiği ham maddelerin fiyatını yükselten hem de Osmanlı üreticilerin kâr etmesini ve doğal olarak İngiliz mamul mallarına yönelik taleplerini kısıtlayan önemli bir faktördü. Diğer yandan, iktisadi faaliyeti daraltan bu usul aynı zamanda Osmanlı üreticisinin vergi verebilme kapasitesini kısıtlamaktaydı. Nitekim İngilizler, bu usulün, Sultanın gelirlerini azalttığını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi potansiyelini kısıtladığını belirterek kaldırılması yönünde Babıalî'ye yorulmaksızın uyarılarda bulunmaktaydı. Henüz 1833 yılında Palmerston, Osmanlı ekonomisinin bu tarz ekonomiye müdahalelerden olumsuz etkilendiğini ve bu müdahalelerin ortadan kalkmasıyla ekonominin canlanacağı ve maliyenin de bu durumdan olumlu yönde etkileneceğini belirtmekteydi (Puryear, 1969, s. 118; Bailey, 1942, s. 121). Yed-

¹⁰ Örneğin 1830-1835 yılları arasında afyon için belirlenen alım ücreti yüzde yirmi artırılırken, enflasyon artışı aynı yıllar arasında yüzde altmışı bulmuştur (Genç, 2013, s. 382).

i vâhid usulünün uygulanmaya başlandığı 1829 yılından itibaren sıklıkla İngilizlerin şikâyet konusunu oluşturan serbest ticaretin önündeki engeller, 1838 yılında Baltalimanı Antlaşması'yla kaldırılacaktır.

3. Mustafa Reşid Paşa ve Antlaşmanın İmzalanması

Tekrar etmek pahasına söylemek gerekiyor ki Baltalimanı Ticaret Antlaşması iktisada dair bir antlaşma olmasına rağmen, iktisada yapılan vurgu Osmanlı tarafı söz konusu olduğunda yerini politik olana yapılan vurguya bırakmaktadır. Bu anlayışa göre İngiltere'nin peşinde koştuğu öncelikli olarak iktisadi çıkarken, Osmanlı tarafı politik kaygılarla hareket etmekteydi. Örneğin Namık Kemal (Kaynar, 2010, s. 128) ve Mehmed Salahaddin (2021, s. 46) antlaşmada Mustafa Reşid Paşa'nın politik zekâsını ön plana çıkararak, bu sayede Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti'nin politik çıkarlarının bütünleştirildiğini vurgulamaktaydı. Kuşkusuz Tanzimatçılar, 18. ve 19. yüzyılın pek çok Avrupalı düşünürü gibi, iktisadi ilişkilerin ulusların arasında ortak çıkar yaratarak barışı sağlayacağına inanmaktaydılar¹¹. Fakat bu anlayışı salt politik bir yaklaşım şeklinde yorumlamak Tanzimatçıların düşünce yapısını fazlasıyla basite indirgemek anlamına gelmektedir. Nitekim, 1838 Antlaşması İngiltere için iktisadi kaygı kadar ne kadar politik kaygıyı barındırıyorsa,¹² Mustafa Reşid Paşa da politik olan kadar iktisadi olanı da düşünmekteydi. Zira, Mustafa Reşid Paşa, göz ardı edilmiş olsa da bu konudaki görüşlerini yeterince açık bir biçimde ortaya koymuştur.

Daha önce belirtildiği üzere, Osmanlı tarafı yeni bir ticaret antlaşması imzalamak yerine tarifeleri güncellemek konusunda ısrar etmekteydi (Kütükoğlu, 2013, s. 124). Bazı Osmanlı bürokratlarının yed-i vâhidin bir ticaret antlaşmasıyla kaldırılması konusuna şüpheyle yaklaştıkları anlaşılmaktadır (FO 78/330, No 96, Ponsonby'den Palmerston'a, 16 Nisan 1838). Örneğin Namık Paşa, yed-i vâhidin kaldırılmasına doğrudan karşı çıkmasa da bunun bir uluslararası antlaşmaya dahil edilerek yapılmasını mahsurlu bulan bürokratlardan yalnızca birisiydi. Uluslararası antlaşmaya dahil edilmesi, Osmanlı Devleti'nin inhisarları tekrar uygulamaya koymasını engelleyeceğinden, antlaşmaya dahil edilmektense "söz ile savuşturulması"nın daha uygun olduğu görüşünü ileri sürmekteydi (Kütükoğlu, 2013, s. 115). Müzakereleri Osmanlı Devleti adına yürüten Gümrük Emini Tahir Bey ise İngilizlerin önerdiği yeni ticaret antlaşması konusuna muhalefet edenlerin başında gelmekteydi¹³ (Kütükoğlu, 2013, s. 136).

¹¹ Örneğin Fuad Paşa'nın bu konudaki görüşleri için bk. (BOA., HR.SFR.3., 24/1).

¹² İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby'nin bu konudaki görüşleri için bk. (FO 78/331, No 119, (Gizli), Ponsonby'den Palmerston'a, 10 Mayıs 1838).

¹³ İngiltere büyükelçisi Lord Ponsonby'ye göre Tahir Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa tarafından desteklenmekteydi (FO 78/332, No 190, Ponsonby'den Palmerston'a, 19 Ağustos 1838).

Müzakereleri yürüten Osmanlı bürokratları arasındaki muhalefet ve isteksizlik nedeniyle 1838 yılına gelinmiş olmasına rağmen tarife görüşmelerinin bir sonuca ulaşamadığı sırada Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı olarak atandığı haberi İngilizleri yeni bir ticaret antlaşması yapılabileceği konusunda oldukça ümitlendirmiştir (Puryear, 1969, s. 79). Bununla birlikte, bu ümitlenme onun "anlayışlı bir müzakereci" (Gürsel, 1985, s. 688) olmasından ziyade, yed-i vâhidi kaldırmaya yönelik isteğinin İngilizler tarafından biliniyor olması nedeniyleydi (FO 78/330, No 101, Ponsonby'den Palmerston'a, 21 Nisan 1838).

Mustafa Reşid Paşa'nın İstanbul'a Hariciye Nazırı olarak dönüşünün ardından, Lord Ponsonby, 21 Nisan 1838'de elçilik dragomanı Pisani'yi Mustafa Reşid Paşa'yla yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanması hakkında görüşmek üzere görevlendirmiştir. Reşid Paşa'yla görüşen Pisani'ye göre Hariciye Nazırı yed-i vâhidin kaldırılması konusuna son derece sıcak yaklaşmakta olmasına rağmen, vükela arasında buna yönelik şiddetli muhalefet nedeniyle işinin ne kadar zor olduğunu vurgulamadan geçmemiştir. Bununla birlikte, Sultan'ı ikna etmeye yönelik çaba göstereceğini ancak bunun için zamana ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir (FO 78/330, No 101, Ponsonby'den Palmerston'a, 21 Nisan 1838). Bu görüşmeden de anlaşıldığı üzere daha en başından itibaren Reşid Paşa yed-i vâhidin kaldırılmasının gerekliliğine inanmaktaydı. Yani onu, yed-i vâhidin kaldırılmasının faydaları konusunda ikna etmek için çaba harcamaya gerek duyulmamıştır.

Hariciye Nazırı Reşid Paşa ile İngiltere elçisi arasında yapılan en önemli görüşme ise 10 Mayıs 1838 tarihinde gerçekleşen ve yaklaşık dört saat süren görüşmedir (FO 78/331, No 119, (Gizli), Ponsonby'den Palmerston'a, 10 Mayıs 1838). Toplantıda büyükelçi ve Reşid Paşa'nın yanı sıra, yaklaşık bir ay sonra Reşid Paşa'nın kaleme alacağı bir tezkirede (BOA., HAT., 1172/46365) ticaret antlaşması müzakereleri için önerdiği iki isimden birisi olan Sisam Beyi İstefanaki Bey de yer almıştır. Görüşmenin başlangıcında, Lord Ponsonby'nin detaylarına girmeden belirttiğine göre İmparatorluğun durumu hakkında görüşülmüş ve Mustafa Reşid Paşa yapmayı planladığı reformlarla ilgili bilgi vermiştir. Ponsonby, Reşid Paşa'nın reform planlarını makul bulduğunu ve gerçekleştirebilmesini umduğunu belirtmiştir. Söz konusu reform planları Mustafa Reşid Paşa'nın gelecekte yürüteceği Tanzimat reformlarından başkası olmasa gerek. Ponsonby, Reşid Paşa'ya, kuşkusuz uzun süre Avrupa'da kalmış ve Avrupa politikasını iyi bilen Reşid Paşa'nın da gayet farkında olacağı gibi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin dostu olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve bütünlüğünü korumanın İngiltere'nin çıkarları gereği olduğunu anlatmıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere henüz ticaret antlaşması imzalanmadan önce Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihtiyaç duyduğu kadar, İngiltere'nin de Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün devamlılığına ihtiyaç duyduğunun bilincindedir. Bir başka deyişle, Mehmed Ali

Paşa karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumanın ülkesinin çıkarları açısından hâlihazırda bir zorunluluk olduğu bizzat büyükelçi tarafından itiraf edilmiştir.

Daha sonra sözü yed-i vâhide getiren Mustafa Reşid Paşa, İngiltere büyükelçisinin ağzından bu konudaki düşüncelerini bizzat duymak istediğini belirtmiştir. Ponsonby'nin belirttiğine göre, “kişisel kazanç peşinde koşanlar tarafından bir iktisadi kaynak olarak kullanılan yed-i vâhid” hakkında söylediklerini Mustafa Reşid Paşa son derece dikkatli bir şekilde dinlemiştir. Kendisinin de görüşme öncesi yed-i vâhidin kaldırılması konusunda kararlı olduğunu belirttiğimiz Reşid Paşa büyükelçiden, bu usulün kaldırılması konusunda İngilizlerin neden bu kadar ısrarlı olduğunu kendisine açıklamasını istemiştir. Ponsonby, birisi iktisadi diğeri politik iki temel gerekçeleri olduğunu belirterek sözüne başlamıştır. Tüccar bir millet olarak ticaretin yed-i vâhid gibi engellerden kurtarılmasıyla kazançlı çıkacaklarını, nitekim tüccarların zengin müşterilere sahip olmalarının kendi çıkarlarına olduğunu ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginleşmesini istediklerini belirten Ponsonby, eğer fakir kalmaya devam ederseniz bu sizin meseleniz, biz sizinle, şimdi olduğu gibi, daha düşük bir ticaret hacmiyle de gayet iyi idare edebiliriz demiştir. Fakat büyükelçi, en önemli motiflerinin politik olduğunu vurgulamış ve sözlerine devam etmiştir: Yed-i vâhid ve çeşitli suiistimaller nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu nüfus ve servetçe gerilemiş ve güçsüz ve yoksul bir ülke haline gelerek varlığını devam ettirme konusunda İngiltere'nin yardımına muhtaç bir hâle düşmüştür. Emeklerinin sonuçlarından uygun bir şekilde faydalanamayacağını bilen insanlar daha fazla üretmek konusunda herhangi bir kaygı gütmezler. Sefalet, nüfus artışını engellemektedir ve Osmanlı İmparatorluğu neredeyse ıssız bir hâle gelmiştir. İnsanın icat edebileceği en büyük fenalıklardan birisi olan yed-i vâhid, üreticilerin ürettiklerinin meyvelerinin makul bir miktarından faydalanma şansını dahi ellerinden almaktadır. Sultanın hükümetinin gücü ve devamlılığı konusundaki en büyük tehlike yoksul halkıdır ve teoride Babıali'nin, başkent halkının açlık kaynaklı ayaklanmaları konusunda ne kadar dikkatli olduğu bilinmektedir. Fakat, İstanbul'da uygulanmakta olan yed-i vâhid nedeniyle temel tüketim maddelerinin özgürce satılamaması yaşam giderlerini Edirne'den neredeyse altı kat daha yükseğe çıkarmıştır. Zira, tekellerden faydalananlar en fazla kâr elde etmek amacıyla ellerindeki ürünleri olabildiğince yüksek fiyatla satmaktadırlar. Sultan, tekelleri bazı kişilere ihale ettiğinden, bu kişilerin halkı yoksulluğa ve sefaletle iterek elde ettiği kâr, Sultanın ve halkın zenginliğinin kaybı pahasına gerçekleşmektedir. Fakat, zengin halkın fakir halka göre devlete daha fazla vergi ödeyebileceği bir gerçektir ve eğer halk devletten zarar yerine menfaat görürse Sultan daha güçlü olacaktır. Bunları söyledikten sonra İmparatorluğun pek çok yerinden benzer örnekler veren Ponsonby, bu tarz olumsuzlukların ortadan kalkmasıyla doğal kuvvetine ulaşacak Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan çekinmesi için hiçbir neden kalmayacağını belirtmiştir.

Elçiye göre yed-i vâhidin ilgasında elbette İngiltere'nin kendi çıkarı bulunmaktadır, fakat bu çıkar Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarı ve zenginliğiyle özdeşleşmiştir. Son olarak sözü Mehmed Ali Paşa meselesine getiren Lord Ponsonby, Lord Palmerston'un talimatları doğrultusunda argümanını öne sürerek, eğer Sultan yed-i vâhidi bütün İmparatorlukta ilga ettiğini açıklarsa, bütün Avrupalı ticari topluluklardan destek bulacağını ve Avrupalı devletler tarafından Mehmed Ali'nin de bu şartlara uyması için zorlanacağını belirtmiştir.

Ponsonby'nin görüşlerini dikkatle dinleyen Mustafa Reşid Paşa, elçinin sözleri bittikten sonra onun öne sürdüğü iktisadi görüşlerle son derece örtüşen fikirlerini dile getirmiştir. Elçinin belirttiğine göre, kendi görüşleri ile Mustafa Reşid Paşa'nın iktisada dair fikirleri, raporuna eklemeye gerek duymayacağı kadar örtüşmektedir. Reşid Paşa, uzun bir zamandır yed-i vâhid sistemini kaldırmayı istediğini, artık bu konunun ne kadar faydalı olduğuna iyice ikna olduğunu belirtmiştir. Bunu hayata geçirebilmek için elinden gelen her şeyi yapacağını söyleyen Paşa, Sultan'ın çıkarlarının da kendi taraflarında olduğunu öne sürerken, yine de yed-i vâhidin kaldırılmasına karşı olan vükelâyla açıkça rekabet etmekten çekindiğini belirtmiştir. Diğer yandan ise, böyle bir muhalefet karşısında yed-i vâhidi ilga etmeyi nasıl başarabileceğinin yolunu bir türlü bulamadığını belirtmesinin ardından Ponsonby'nin bu konuda bir önerisi olup olmadığını sormuştur. Lord Ponsonby, yed-i vâhidi kaldırmanın “en kolay ve en güvenli” yolunun bir ticaret antlaşmasıyla gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Zira, Sultan ve Kraliçe arasında imzalanacak bir antlaşmanın şartlarına Mehmed Ali Paşa da dahil olmak üzere bütün Osmanlı vükelâsının uymak zorunda kalacağını ve İngiltere'nin antlaşmanın maddelerinin uygulanmasının her daim takipçisi olacağını dile getirmiştir. Böylelikle, Ponsonby'nin Osmanlı Devleti'nin ruhu olarak tanımladığı Mustafa Reşid Paşa ve İngiltere elçisi, iki tarafın da kaldırmak istediği yed-i vâhidi “en kolay ve en güvenli” şekilde kaldırma yolunda bir uzlaşmaya varmışlardı: Yeni bir ticaret antlaşması yaparak yed-i vâhidin ilgasını buna dahil etmek. Böylece yed-i vâhid kalıcı olarak ilga edilebilecek ve yed-i vâhidin kaldırılmasına muhalif olan vükelâ istese dahi bir daha bu usulü canlandıramayacaktır.

Lord Ponsonby'nin 21 Mayıs 1838 tarihli bir raporundan anlaşıldığına göre Sultan, büyükelçi ile Reşid Paşa arasında 10 Mayıs tarihinde yapılan görüşmede öne sürülen fikirleri beğenmiş ve yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanmasına sıcak bakmaya başlamıştır. Yine de işini şansa bırakmak istemeyen elçi, Reşid Paşa'ya Sultan'a ulaştırmak üzere yed-i vâhidin kaldırılmasının hazine açısından da faydalarını daha detaylı şekilde açıklayan bir rapor hazırlamak istemektedir. Eğer bu konuyu yeterince açık şekilde anlatabilirse ticaret antlaşmasının imzalanmasına kesin gözüyle bakmaktadır (FO 78/331, No 123, (Gizli), Ponsonby'den Palmerston'a, 21 Mayıs 1838). Yaklaşık bir ay sonra Ponsonby, Mustafa Reşid Paşa'yla yed-i vâhidin kaldırılması da dahil olmak üzere, ticaret

antlaşmasının temel maddeleri konusunda antlaşmaya vardıklarını söylerken, Reşid Paşa'nın Sultan'ın emirleri doğrultusunda hareket ettiğini belirtmekteydi (FO 78/331, No 156, Ponsonby'den Lord Palmerston'a, 24 Haziran 1838).

Mustafa Reşid Paşa'nın yeni ticaret antlaşmasının imzalanması konusunda Sultan II. Mahmud'u ikna eden kişi olduğu söylenmektedir (Gürsel, 1985, s. 690; Kütükoğlu, 2013, s. 131). Hariciye Nazırının Sultan'ı nasıl ikna ettiğine ve bu amaçla yapılan görüşmelerin detayına dair yeterli bilgiye sahip bulunmamaktayız. Bununla birlikte hem Fransız elçisinin hem de İngiliz tarafının yaptığı yorumlarda öne sürüldüğü üzere, Sultanı ikna eden asıl konu, yed-i vâhidi kaldıracak ticaret antlaşmasının Mısır'da da uygulanacak olmasıdır. Nitekim, Mehmed Ali Paşa'nın ordusunu ve donanmasını finanse etmek için ihtiyaç duyduğu kaynağın önemli bir kısmını, Mısır'da kurduğu tekel sisteminden elde ettiği gelirlerle karşıladığı bilinmektedir¹⁴. Öte yandan İngiltere tarafından kaleme alınarak Osmanlı hariciyesine sunulan dokuz maddelik antlaşma müsvedesini üzerine kaleme aldığı 25 Haziran 1838 tarihli tezkirede¹⁵ (BOA., HAT., 1172/46365) Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın, ticaret antlaşmasıyla kaldırılması teklif olunan yed-i vâhid hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu Sultana aktardığını görmekteyiz. Reşid Paşa'ya göre yed-i vâhid Osmanlı tarım üretimi ve üreticisi açısından zararlı bir uygulamadır. Nitekim, bu uygulama nedeniyle köylüler ziraatı terk etmektedirler. Yed-i vâhidin kaldırılmasıyla devletin önemli bir gelir kaynağından mahrum kalacağına dair öne sürülen fikirlere karşı ise, yed-i vâhid nedeniyle ziraatı terk eden köylülerin, bu uygulamanın kaldırılmasıyla ziraat üretimine dönerek üretimi artıracakları ve öşür aracılığıyla çok daha fazla vergi geliri elde edebileceğini ileri sürmektedir. Aynı zamanda "icab-ı vakt u hâl" nedeniyle Avrupa devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti tarafına çekilmesinin önemli olduğu ve bunu sağlamanın en uygun yolunun ise ticari ilişkilerin geliştirilmesi olduğunu sözlerine eklemektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın söz konusu tezkiresinde belirttiği "icab-ı vakt u hâl" olarak nitelediği çok muhtemeldir ki Mısır valisi Mehmed Ali

¹⁴ Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da uyguladığı tekel sistemi, kurduğu modern orduyu desteklemekte kullandığı en önemli kaynaklardan bir tanesiydi. Nitekim, Mısır eyaletinin sahip olduğu yüz yirmi bin kişilik ordunun masrafı bütün gelirlerinin üçte birini tüketmekteydi. Tekellerin 84.500.000 kuruşunu oluşturduğu toplam 311.000.000 kuruş toplam gelirin 145.000.000 kuruşu kara ve deniz ordusunun finansmanına aktarılmaktaydı (Puryear, 1969, ss. 72-72). Ahmed Cevdet Paşa'nın iddiasına göre, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın ardından Mısır'da tekel usulünün ortadan kalkmasıyla Mısır eyaletinin gelirlerinde büyük bir düşüş meydana gelmiş ve ordunun giderlerini karşılayamayacak duruma gelerek yirmi sekiz ay boyunca askerlere maaş ödeyememiştir (Ahmed Cevdet, 1991, s. 7).

¹⁵ Tezkirede bahsedilen konulara genel olarak bakıldığında Reşid Paşa'nın, aynı zamanda, ticaret antlaşmasının imzalanmasına yönelik muhalefet eden bürokratlara da cevap verdiği anlaşılmaktadır. Bu tarz muhalif bir lâyiha için bk. Yılmaz (1991).

Paşa'yla yaşanmakta ve tekrar savaşın başlamasına neden olacağı son derece muhtemel olan krizdir. İngilizlerin de yed-i vâhidin kaldırılmasının en çok Mısır'a zarar vereceği argümanına başvurdukları bilinen bir gerçektir. Zira İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, Ponsonby'ye Mısır meselesi argümanını Sultanı ve antlaşmaya muhalif bürokratları ikna etmek üzere kullanması konusunda bir talimat vermiştir (Dönmez, 2014, s. 225; Gürsel, 1985, s. 690; Kütükoğlu, 2013, s. 130; Puryear, 1969, s. 73).

Mustafa Reşid Paşa'nın yed-i vâhid usulüne karşı olduğu başka kaynaklarda da görülebilmektedir. İdeolojisinin önemli bir parçasını serbest ticaretin teşkil ettiği söylenen Reşid Paşa (FO 78/602, No 248, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845), 1839'da Gülhane Parkı'nda okuduğu Tanzimat Fermanı'nda açık bir şekilde belâ olarak nitelendirdiği yed-i vâhid usulünün kaldırılarak halkın bundan kurtulmuş olması nedeniyle Tanrı'ya şükretmektedir.¹⁶ Benzer şekilde, kendisini suçlayıcı mahiyette yazılan *Confidence sur la Turquie* adlı kitaba cevap mahiyetinde kaleme aldığı söylenen bir müsveddede, yed-i vâhide dair görüşlerini şu sözlerle ifade etmekteydi:

... Yed-i vâhid usulünü vaktiyle ba'zı adamlar hazine-i devlete menfaatli zannedüb bazıları dahî bundan zaten istifadeye alışmış oldukları cihetle ol (usul-ı muzırının) beka ve muhafazasına bütün eshab-ı nüfuz sa'y etmekde iken bu takım adamlarla uğraşarak devr-i Mahmud Hanîde İngiltere Devleti ile tanzim olunan ticaret muahedesini imza eden dahî bu âcizdir ve yed-i vâhid usulünün esasını hedm eden ancak bu muahede olub ibtida husema kazanmağa başladığım tarih dahî bu muahedenin imzası günüdür; elhasıl mukataât-ı mîriyyeden olan memlehaler ve sülük saydiyyesinden mâada şeylerde hükümet yed-i vâhid usul-i kerihesinden tamamilen beriyü'z-zimme olub ba'zı erbab-ı ihtikâr hilekârâne tarikle ve hususiyle şu vakt-i buhrandan istifade ederek kendilerine hasr-ı ticaret etmekde iseler bunda benim bir gûna medhal ve menfaatım olmağımı her veçhile ısbata muktedir olduğumu ve o makule gaddarları la'net ile yâd eylediğimi i'lân ederim (Kaynar, 2010, s. 129).

Yed-i vâhidi kaldırmak konusunda istekli olduğu ve izlenecek usul hakkında Ponsonby ile görüş birliğine vardığı görülen Mustafa Reşid Paşa, son aşama olarak görüşlerine uygun şekilde ticaret antlaşması müzakerelerini yönetecek kişilerin atanmasını sağlamaya çalışmıştır. Daha önce vurgulandığı üzere yed-i vâhidin ticaret antlaşmasına eklenmesine karşı olan bürokratlardan birisi müzakereleri yürüten Gümrük Emîni Tahir Bey'di. Tahir Bey'in devre dışı bırakılarak (Gürsel, 1985, s. 688) yerine Hariciye Nezareti müsteşarı Nuri Efendi ile İstefenaki Bey gibi Mustafa Reşid Paşa'ya yakın kişilerin, müzakereleri

¹⁶ "... gerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lehü'l-hamd Memâlik-i Mahrûsemiz ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş..." (*Düstûr I*, 1289, s. 5).

yürütmek üzere görevlendirilmesi daha önce bahsi geçen 25 Haziran 1838 tarihli tezkiresinde Reşid Paşa tarafından önerilmiş ve bu öneri kabul edilmiştir.

Mustafa Reşid Paşa ile yeni ticaret antlaşmasının kabul ettirilmesi için izlenecek politika konusunda antlaşmaya varıldığını gösteren 10 Mayıs tarihli görüşmenin ardından temmuz ayının sonlarında Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Roussin, "güvenilir bir kaynaktan" elde ettiğini belirttiği, Mustafa Reşid Paşa ile İngiltere büyükelçisi arasında "gizemli toplantılar" yapıldığına dair bir raporu Fransa dışişleri bakanlığına göndermiştir. Roussin, güvenilir kaynağından edindiği bilgilere göre İngiltere, Mısır meselesinde sunacağı yardıma karşılık Osmanlı Devleti'ne ticaret antlaşmasını kabul ettirmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere, Babıali'ye iki yüz elli milyon kuruşluk bir para vermeyi taahhüt etmiş, buna karşılık Osmanlılar, İngiliz gemilerine Çanakkale boğazına giriş hakkıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin alacağı bütün buharlı makine, top, barut ve fişeklerde İngilizlerin tekel hakkına sahip olduğunu kabul etmiştir. Roussin, ilerleyen günlerde yazdığı başka raporlarda da Mısır karşıtı bir İngiliz-Osmanlı antlaşması üzerine görüşüldüğü bilgilerinin Osmanlı bürokrasisi içerisinde kendisine ulaştırıldığını bildirmekteydi (Puryear, 1969, s. 82). İngiltere ulusal arşivinde yer alan Mustafa Reşid Paşa ile yapılan görüşmelerin içeriğine dair raporlarda bu tarz bir konunun yer almamasının yanı sıra Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın ardından, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile Mısır arasında savaşın yeniden başlamasını engellemeye yönelik politikasının devam etmesi ve bilgiyi kendisine getiren kişinin Roussin tarafından "güvenilir bir kaynak" olarak tanımlanması, yeni ticaret antlaşmasının imzalanmasına yönelik Babıali bürokrasi içerisindeki muhalif grubun görüşmeleri baltalama girişimi olduğu intibahı uyandırmaktadır. Nitekim, görüşmeleri yürüten Bulwer de İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında böyle bir ittifaktan bahsetmemekle birlikte, Mısır da dahil tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda tekellerin Avrupa devletleriyle yapılan ticaret antlaşmasıyla kaldırılmasının Mısır ile Avrupa devletlerini karşı karşıya getireceğini gören zeki Sultan'ın vakit kaybetmeksizin antlaşmanın imzalanmasını istediğini bildirmektedir (Bulwer, 1871, s. 230). Antlaşmanın imzalanmasının ardından, sıra asıl önemli meseleye, yani Mehmed Ali Paşa'nın da ticaret antlaşmasını Mısır'da uygulamasını sağlamaya gelmiştir. Mehmed Ali Paşa, ilk başta bu antlaşmanın gerekliliklerini yerine getirmeyeceğini belirtse de kısa bir süre sonra Fransa, İngiltere ve Avusturya konsoloslarıyla yaptığı bir toplantıda, antlaşma uygulamaya konulduğundan itibaren kendisinin de antlaşmanın şartlarına riayet edeceğini açıklamıştır (Puryear, 1969, s. 92).

Sonuç

Yed-i vâhidi ilga etmek ve serbest ticaret ilkelerini geçerli kılmak amacıyla yeni bir ticaret antlaşmasının imzalanması ve buna Sultan'ı ikna etmek için Mısır meselesini kullanmak 10 Mayıs 1838 tarihinde Mustafa Reşid Paşa ve Lord Ponsonby arasında yapılan görüşmede kararlaştırılarak sürdürülen ortak bir politika hâline gelmiştir. Fakat çok açık bir gerçek vardı ki İngiltere ile Osmanlı Devleti bu antlaşma sayesinde hiç olmadıkları kadar yakınlaşmış ve ortak çıkar etrafında bütünleşmişlerdir. En azından 1871 yılında Âli Paşa'nın ölümüne kadar büyük bir gayretle yürütülecek Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak ve Osmanlı Devleti'nde Tanzimatçıların yapacakları reformları desteklemek, İngiltere'nin sadık bir şekilde sürdürdüğü dış politikalarından birisi hâline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının devamının İngiltere ticareti açısından önemi Lord Russell'dan Lord Palmerston'a kadar pek çok İngiliz politikacı tarafından farklı tarihlerde açıkça belirtilmiş yahut hatırlatılmıştır (Puryear, 1969, ss. 90-91). Burada sınırların ne kadar belirsizleştiğinin altını önemle çizmek gerekir. Osmanlı Devleti mi ticaret antlaşmasını Mısır meselesinde destek elde etmek için kullanmıştır, yoksa İngiltere mi Mısır meselesini yeni bir ticaret antlaşması imzalatabilmek için kullanmıştır? Bunun iki taraflı bir çıkar ilişkisi olduğunu itiraf etmek gerekir. Fakat açık bir gerçek var ki 10 Mayıs 1838 tarihinde Lord Ponsonby ile Mustafa Reşid Paşa arasında yapılan görüşme, Mustafa Reşid Paşa'nın, tıpkı bir yıl sonra Tanzimat Fermanı'nı ilân etmek için Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu politik krizi kullanacağı gibi,¹⁷ Baltımanı Ticaret Antlaşması'yla ihraç yasaklarını ve yed-i vâhidi kaldırmak için de krizden faydalandığını göstermektedir. Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu politik krizi kullanarak ve İngilizlerle bu meselede fikir birliğiyle ortak politika doğrultusunda hareket ederek, uluslararası bir antlaşmaya dahil ettiği serbest ticaret ilkelerini kalıcı olarak hayata geçirebilmiştir. Zira yed-i vâhid bir uluslararası antlaşmayla kaldırıldığında, Reşid Paşa iktidarda olmasa dahi, hiçbir bürokrat bunu tekrar hayata geçirmeye cesaret edemezdi.

1838 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırı olmasının, Babıali'deki nüfuzunun güçlenmeye başladığı bir dönemin başlangıcı olduğu unutulmamalıdır. Aynı zamanda Reşid Paşa'nın yed-i vâhidi ve serbest ticaretin önündeki diğer engelleri kaldırmaya dönük isteğiyle de uyumlu bir şekilde imzalanan 1838 ticaret antlaşması, Babıali içerisindeki farklı bir grubun iktidarına karşı yürütülen ideolojik bir mücadeleydi. Yed-i vâhidin bir ticaret antlaşmasıyla kaldırılmasına karşı çıkan bürokratların en önemli

¹⁷ Mustafa Reşid Paşa'nın aynı politik krizden, yani Mısır meselesinden, istifade ederek muhalif bürokratların engeline takılmaksızın Tanzimat Fermanı'nı ilan edişi Ahmed Cevdet Paşa tarafından çok açık bir şekilde anlatılmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1991, s. 7).

argümanlarından bir tanesi maliyenin karşılaştacağı gelir kaybı ve devletin yahut maliyenin ekonomi üzerindeki kontrolünün ortadan kalkacağıyken, Mustafa Reşid Paşa yed-i vâhidin kaldırılmasının tarımsal üretimi artıracığı, ticareti canlandıracağı ve iktisadi faaliyetin artışının daha fazla vergi üretebilme kapasitesi yaratacağıydı. Nitekim Reşid Paşa ve liderliğini yaptığı, iktisadı salt mali kaygının ve politik amacın ötesine taşımaya kararlı Tanzimatçı grubun önemli ideolojik savlarından bir tanesi, serbest ticaretin Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığına önemli katkı sağlayacağıydı. Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nda da öne süreceği üzere, İmparatorluğun bekasıyla halkın mutluluğu arasındaki ilişkide, engellerden arındırılmış iktisadi faaliyetin önemine fazlasıyla inanmaktaydı.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayun (HAT.)

828/37493; 830/37515; 1172/46365.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.)

24/1

The National Archives Foreign Office (FO)

FO 78/332-190; 355-62; 331-119; 330-96; 330-101; 331-123; 331-156; 602-248.

Yayınlanmış Eserler

Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir 1-12*. (Cavid Baysun, Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IV-V*. (Ahmet Hezarfen, Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi VI-VII-VIII*. (Ahmet Hezarfen, Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akşin, S. (2012). 1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, Ed.) içinde (ss. 133-143). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Altundağ, Ş. (1943). Mûchengrât Muahedesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 51-61.

Bailey, F. E. (1942). *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*. Cambridge: Harvard University Press.

Berkes, N. (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, K. (1998). Hünkâr İskeleyi Anlaşması. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 18, 588-590. İstanbul.

Bulwer, H. L. (1871). *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston: With Selections From His Diaries and Correspondence II*. Leipzig.

- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Davison, R. H. (1992). Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841. *New Perspectives on Turkey*, 7, 15-35.
- Dönmez, A. (2014). *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Düstûr I.* (1289). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Engelhardt, E. P. (2017). *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2009). Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, içinde (ss. 45-54). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2013). Yed-i Vâhid. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43, 378-383. İstanbul.
- Geyikdağı, N. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gürsel, S. (1985). 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, 688-690. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmed Salahaddin (2021). *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasiyesi*, (Melih Nur Çerçinli, Haz.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Moltke, H. (1960). *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Poroy, İ. İ. (1981). Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839. *International Journal of Middle East Studies*, 13(2), 191-211.
- Puryear, V. J. (1969). *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*. Stanford: Archon Books.
- Rodkey, F. S. (1929). Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-41. *The Journal of Modern History*, 1 (4), 570-593.
- Sarılioğlu, İ. (2019). Doğu Sorunu ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü Koruma Politikasının Oluşumu. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 14 (20), 2351-2380.
- Soy, B. (2007). Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 7, 141-168.
- Tengirşenk, Y. K. (1940). Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti. *Tanzimat I*, içinde (ss. 289-320). İstanbul: Maarif Matbaası.

- Urquhart, D. (1833). *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; The State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*. London: Saunders and Otley.
- Yerasimos, S. (2007). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II: Tanzimattan I. Dünya Savaşına* (B. Kuzucu, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Yılmaz, S. (1991). Osmanlılarda Serbest Ticaret Konusunda Bir Lâyiha. *Tarih ve Toplum*, 96, 354-362.